

Μελετώντας το Απόλυτο Κακό:

Μια επισκόπηση της ιστοριογραφίας του Ναζισμού από τις πρώτες ερμηνείες ως τη New Consensus και τη συνθετική προσέγγιση του Roger Griffin

Βασίλης Α. Μπογιατζής¹

Εισαγωγικά

Η μελέτη αυτή επισκοπεί την ιστοριογραφία του Ναζισμού από τις πρώτες απόπειρες ερμηνείας του μέχρι τις πρόσφατες συνθετικές προσεγγίσεις, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει αυτή του Roger Griffin. Αν και κλίνει προς προσεγγίσεις του Φασισμού ως έννοιας γένους (generic fascism), είδος της οποίας αποτελεί ο γερμανικός Ναζισμός, επικεντρώνεται στον τελευταίο. Απέχοντας από το να είναι εξαντλητική, επιχειρεί να σκιαγραφήσει τις σημαντικότερες τάσεις και να παρουσιάσει συνοπτικά ορισμένες κρίσιμες συζητήσεις και διαμάχες όσον αφορά σε αυτό που δικαιολογημένα θεωρήθηκε ενσάρκωση του *απόλυτου κακού* κατά τον 20ό – και όχι μόνο, όπως αποδεικνύουν οι αναβιώσεις του – αιώνα. Η προσπάθεια αυτή στηρίζεται στην περιεκτικότερη επισκόπηση της ιστοριογραφίας περί Ναζισμού όπως επιτελείται από τον Αμερικανό ιστορικό Roderick Stackelberg,² την οποία σε ορισμένα σημεία αποπειράται να συμπληρώσει, παραθέτοντας και τις ελληνικές μεταφράσεις έργων που αναφέρονται εκεί. Χωρίζεται δε, σε δύο τμήματα: στο πρώτο, αξιοποιώντας τη μελέτη του Stackelberg παρουσιάζει συνοπτικά τη σχετική βιβλιογραφία, ενώ στο δεύτερο εστιάζεται στην ερμηνεία του Ναζισμού από τον Roger Griffin στο πρόσφατο έργο του.

Επισκόπηση της ιστοριογραφίας:

από τις προπολεμικές ερμηνείες στις νέες συνθέσεις

Δύο ζητήματα χρειάζεται να τονιστούν προκαταβολικά όσον αφορά στην ιστοριογραφία του Ναζισμού: οι προσπάθειες ερμηνείας, πρώτον, εκκινούν ήδη με

¹ Δρ. ΕΜΠ/ΕΚΠΑ, εργάζεται στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. συγγραφέας της μελέτης *Μετέωρος Μοντερνισμός: Τεχνολογία, Ιδεολογία της Επιστήμης και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2012.

² Roderick Stackelberg, *The Routledge Companion to Nazi Germany*, Routledge, New York 2007.

την ανάδυσή του και συνεχίζονται ως σήμερα, έχοντας καταλήξει –παρά τις διαφωνίες– στον προσδιορισμό του ως φαινομένου *ειδεχθούς* και *μοναδικής καταστροφικότητας* και στη σχεδόν οικουμενική καταδίκη του· δεύτερον, δεδομένης της σύνδεσης ερμηνείας του Ναζισμού και οπτικής γωνίας του/της ιστορικού, οι θεωρήσεις σχετικά με τη φύση και την αιτιολογία του διαμορφώνουν ένα πεδίο μάχης μεταξύ των προσεγγίσεων της εξισωτικής Αριστεράς, του φιλελεύθερου Κέντρου και της συντηρητικής Δεξιάς, αφού η κάθε τάση, επιχειρώντας να εντοπίσει στις υπόλοιπες στοιχεία της ιδεολογίας και των πρακτικών του Ναζισμού, στοχεύει στην απαξίωση και απονομιμοποίησή τους.³

Αρχίζοντας αυτή την επισκόπηση από τα χρόνια πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τρεις προσεγγίσεις χρειάζεται να αναφερθούν: οι συντηρητικές, όσες εκλαμβάνουν τον Ναζισμό ως αμιγώς «γερμανικό» φαινόμενο και οι μαρξιστικές. Όσον αφορά στις πρώτες, η αρχικά ανεκτική –ως και υποστηρικτική– στάση των συντηρητικών έναντι του Ναζισμού μεταστράφηκε μόλις κατέστη πρόδηλο ότι αυτός δεν αποσκοπούσε απλώς στην παλινόρθωση των συντηρητικών αξιών του σεβασμού στην εξουσία και ιεραρχία, της οικογένειας, της θρησκείας, του νόμου και της τάξης και των παραδοσιακών θεσμών· τότε, τον είχαν συνδέσει με το «δημοκρατικό ένστικτο» της εποχής των μαζών, όπως το έβλεπαν να ενσαρκώνεται στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, καθώς και με την εξέγερση των πληβειακών στοιχείων που δυσφορούσαν με την κατώτερη κοινωνική τους θέση, ενώ χαρακτήριζαν την ιδεολογία του καιροσκοπική, σύμπτωμα της γενικότερης «παρακμής της Δύσης».⁴

Κεντρική θέση στη δεύτερη κατηγορία έχει αυτή του γάλλου κριτικού της λογοτεχνίας Edmond Vermeil, ο οποίος οικειοποιούμενος ανεστραμμένα την αυτοεικόνα των Ναζί συσχέτισε τον Ναζισμό με τον οιονεί αμετάβλητο «γερμανικό εθνικό χαρακτήρα» –πρωτοδιατυπώνοντας μια εκδοχή του οικείου έκτοτε θέματος «από τον Λούθηρο στον Hitler»– και τον αποκαλούμενο «οργανωμένο ρομαντισμό» του: τη σχιζοειδή γερμανική ροπή προς αντιφατικά ιδεώδη (μυστικισμός-τεχνολογία, ιμπεριαλισμός-υποταγή στην εξουσία, ελιτισμός-λαϊκισμός, τάξη-αταξία), με την ένταση η οποία προέκυπτε να μη μπορεί να επιλυθεί παρά με μια χαρακτηριστικά γερμανική επιθετικότητα.

Οι μαρξιστικές ερμηνείες του Ναζισμού εμφανίζουν ποικιλία. Απέναντι στον «επίσημο» ορισμό του Φασισμού από τη σταλινική Comintern ως την πλέον ακραία μορφή της αστικής κυριαρχίας (όπου συμπεριλαμβάνονταν φιλελεύθεροι δημοκράτες και σοσιαλδημοκράτες) και τον χαρακτηρισμό των

³Ο. π., σ. 22.

⁴ Χαρακτηριστική περίπτωση αυτής της στάσης ο Stackelberg θεωρεί τον χριστιανό μοναρχικό Herman Rauschnig, ο οποίος είχε προσχωρήσει στο ναζιστικό κόμμα το 1931, για να αποχωρήσει απογοητευμένος αργότερα.

Ναζί ως πρακτόρων του μεγάλου κεφαλαίου (agent theory),⁵ θέση η οποία μετριάσθηκε το 1935 στη γραμμή συγκρότησης Λαϊκών Μετώπων, διατυπώθηκαν ισχυρές εναλλακτικές ερμηνείες. Οι August Thalheimer και Otto Bauer επικαλέστηκαν την ανάλυση του Marx στο *H 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (1852)⁶ για την κατάληψη της εξουσίας και την εγκαθίδρυση του κράτους εκτάκτου ανάγκης από τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη ως μοντέλο κατανόησης του Ναζισμού,⁷ ενώ ο σημαίνων τροτσκιστής Daniel Guérin στα βιβλία του *The Brown Plague* (1934) και *Fascism and the Big Business* (1936), αν και υπογράμμιζε ως κύρια λειτουργία του τη διατήρηση του καπιταλισμού, τον θεώρησε γνήσιο μαζικό κίνημα που πέτυχε να εξατομικεύει την εργατική τάξη.⁸ Αποκλίνοντες μαρξιστές αμφισβήτησαν την απλουστευτική θέση της Comintern αποδίδοντας έμφαση αλλού: ο Arthur Rosenberg στη μαζική υποστήριξη των κατώτερων μεσαίων στρωμάτων στον Ναζισμό, ο Wilhelm Reich στην πατριαρχική και σεξουαλικά καταπιεστική δομή της γερμανικής μεσοαστικής οικογένειας, ο Erich Fromm στις συνθήκες που ωθούν τα άτομα να διαφύγουν της ελευθερίας τους, καταφεύγοντας στην υποταγή στην εξουσία,⁹ ο Ernst Bloch στην οπισθοδρομικότητα μεγάλων τμημάτων της γερμανικής κοινωνίας κι οι Max Horkheimer-Theodor Adorno στην *αυταρχική προσωπικότητα*.¹⁰ Ο Franz Neumann, απεναντίας, είδε την αυταρχική προσωπικότητα ως αποτέλεσμα του Ναζισμού, εντοπίζοντας στις τάσεις εξατομίκευσης και ομοιομορφίας της σύγχρονης κοινωνίας τις κεντρικές ναζιστικές τεχνικές διαμόρφωσης μιας «ευάγωγης» συλλογικότητας. Στη μελέτη του *Behemoth* (1942) προσέφερε μια εκλεπτυσμένη ανάλυση προεικονίζοντας μεταπολεμικές δομικές προσεγγίσεις που υπογράμμιζαν την ευκαιριακή παρά μονολιθική διοικητική δομή τού ναζιστικού καθεστώτος ως ανταγωνιστικού συμμάχου παρά οργάνου του μεγάλου κεφαλαίου. Εντόπιζε δε τέσσερις ομάδες –κρατική γραφειοκρατία, κομματική ελίτ, βιομηχανία, στρατό– οι οποίες ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για τον έλεγχο του κράτους και της κοινωνίας.¹¹

⁵ Richard Saage, "Fascism – revolutionary departure to an alternative modernity? A response to Roger Griffin's 'Exploding the Continuum of History'", *European Journal of Political Theory*, 11, (4) 2012, σ. 434.

⁶ Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005.

⁷ R. Saage, "Fascism", σ. 434-437.

⁸ Ντανιέλ Γκερέν, *Η φαιά πανούκλα*, εκδ. Κείμενα, Αθήνα 1971.

⁹ Erich Fromm, *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, μτφρ. Θεοδωρακάτος Δ., εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1971.

¹⁰ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 26-28.

¹¹ Ο. π., σ. 28. Έργα του Neumann στα ελληνικά: *Τα όρια της δικαιολογημένης ανυπακοής*, μτφρ. Μερτίκας Γ., εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2003 *Η έννοια της πολιτικής ελευθερίας*, μτφρ. Λυκιαρδόπουλος Γ., εκδ. Έρασμος, Αθήνα 2007 *Άγχος και πολιτική*, μτφρ. Λυκιαρδόπουλος Γ., εκδ. Έρασμος, Αθήνα 2011.

Η λήξη του πολέμου μετατόπισε την έμφαση από το «τι πρέπει να γίνει;» στο «πώς μπόρεσε να συμβεί αυτό;». Συντηρητικοί Γερμανοί ιστορικοί που είχαν μάλιστα παραμείνει στη Γερμανία κατά τη διάρκεια του Γ' Ράιχ, όπως ο Friedrich Meinecke στο *The German Catastrophe* (1946) και ο Gerhard Ritter, υιοθέτησαν έναν απολογητικό τόνο επιχειρώντας να απαλλάξουν τη γερμανική εθνική κουλτούρα και ιστορία, αλλά και τις συντηρητικές τους αξίες από το στίγμα των ναζιστικών εγκλημάτων, ισχυριζόμενοι ότι ο Ναζισμός αποτέλεσε ολοσχερή ρήξη με το αυθεντικό γερμανικό παρελθόν –το οποίο εκπροσωπούσε η πρωσική μοναρχική παράδοση– με πηγή τον Διαφωτισμό, τις δημοκρατικές επαναστάσεις του 19^{ου} αι. και τη βιολογία του Δαρβίνου. Παρόμοιες απόψεις διατύπωσε και ο συντηρητικός Εβραίος ακαδημαϊκός Hans Rothfels. Το ενοχλητικό γεγονός της συνεργασίας επιφανών συντηρητικών, όπως λ.χ. του Martin Heidegger,¹² αποδιδόταν στην παρερμηνεία του Ναζισμού, η μεταγενέστερη, συνεπώς, καταδίκη του άφηνε άθικτες τις συντηρητικές αξίες.¹³ Στα πρακτικά επακόλουθα αυτής της στάσης περιλαμβάνονται η αποφυγή των συνεπειών της «αποναζιστικοποίησης» (denazification) στα πανεπιστήμια, η υπεράσπιση των αρετών του γερμανικού ιστορικισμού¹⁴ και η «αδιαφορία» για τη σύγχρονη ιστορία: στο κορυφαίο ιστορικό περιοδικό *Historische Zeitschrift* δεν δημοσιεύθηκε άρθρο περί Ναζισμού μέχρι το 1950, ενώ η πρώτη μείζων ιστορία για αυτόν γράφηκε από πολιτικό επιστήμονα, τον Karl Dietrich Bracher.¹⁵

Ο Bracher υποστήριζε μια συντηρητική εκδοχή της θεωρίας του ολοκληρωτισμού (totalitarianism theory). Ο όρος *ολοκληρωτισμός* χρησιμοποιείτο στις δεκαετίες του '20 και '30 με πολεμική χροιά από αντιπάλους του Φασισμού και επικριτές της ΕΣΣΔ, αλλά και θετικά φορτισμένος από τους φασίστες.¹⁶ Ως συστηματική προσπάθεια ερμηνείας φασιστικών και κομμουνιστι-

¹² Βλ. σχετικά, Hans Sluga, *Heidegger's Crisis: Philosophy and Politics in Nazi Germany*, Massachusetts, HUP, 1995.

¹³ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 28-29.

¹⁴ Όπως τις παραθέτει ο Stackelberg: πρωταρχικό μέλημα του ιστορικού είναι: α) η αφηγηματική ανακατασκευή μιας αλληλουχίας γεγονότων βασισμένη στην κατανόηση των κινήτρων και προθέσεων ηγετικών ιστορικών δρώντων β) η μοναδικότητα όλων των ιστορικών γεγονότων και αποφάσεων που πρέπει να κρίνονται στη βάση μόνο των προϋποθέσεων οι οποίες ίσχυαν όταν αυτά λάμβαναν χώρα γ) ο ανταγωνισμός ισχύος μεταξύ κρατών στη διεθνή σκηνή ως κύρια έγνοια των ιστορικών και δ) η στήριξη σε κρατικά αρχεία ως κλειδιά της ιστορικής ερμηνείας/ανασυγκρότησης ε) η προτεραιότητα των γεγονότων έναντι των εννοιών ή της θεωρίας και στ) η προτεραιότητα της διπλωματικής και πολιτικής έναντι της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας.

¹⁵ Ο. π., σσ. 29-30.

¹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα θετικής φόρτισης η χρήση του όρου από τους πολιτειολόγους, οργανικούς διανοούμενους της δικτατορίας Μεταξά. Βλ. Ηλίας Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του εθνικού κράτους», *Το Νέον Κράτος*, 4^{ος} Τόμος, Ιούνιος 1939, Τεύχος 22^ο, σσ. 345-

κών καθεστώτων, η θεωρία του ολοκληρωτισμού κατέστη διακριτή μεταπολεμικά, ιδίως στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Αναμφίβολα, η προσέγγιση με τη μεγαλύτερη επίδραση ήταν το τρίτομο έργο *The Origins of Totalitarianism* της Hannah Arendt, που εκδόθηκε στα 1951.¹⁷ Στα πρώτα δύο μέρη, γραμμένα στα μέσα της δεκαετίας του '40 υπό την επίδραση του Ναζισμού, η Arendt ανίχνευσε τους προδρόμους του ολοκληρωτισμού στον αντισημιτισμό και ιμπεριαλισμό του 19^{ου} αι. Στο τρίτο μέρος, ωστόσο, γραμμένο στο κλίμα του αρχόμενου τότε Ψυχρού Πολέμου, η Arendt συμπέρανε ότι οι ολοκληρωτικές κοινωνίες του 20^{ού} αι. δεν είχαν ιστορικό προηγούμενο, δεδομένου ότι χαρακτηρίζονταν από την εξαπλούμενη εξατομίκευση των μαζών. Υποστήριξε ότι στους κόλπους τους η σχέση των ατόμων με το κράτος επισκιάζει απόλυτα τις μεταξύ τους σχέσεις, καθώς καταστρέφεται σκόπιμα η ενδιάμεση ζώνη όπου εκτυλίσσεται η ζωή των καθημερινών ανθρώπων. Ήταν αυτό που επέτρεψε την κινητοποίηση των μαζών με άξονα μια αφελή ουτοπική ιδεολογία και διευκόλυνε μια μορφή διακυβέρνησης στην οποία οι γραφειοκράτες – άτομα, όπως κι οι υπόλοιποι, που είχαν απεμπολήσει κάθε έννοια ηθικοπολιτικής υπευθυνότητας – μπορούσαν να εκτελούν εγκληματικές πράξεις εναντίον «περιττών» κοινωνικών ομάδων με καθαρή συνείδηση, θέμα γύρω από το οποίο περιστρέφεται το αμφιλεγόμενο βιβλίο της *Eichmann in Jerusalem: The Banality of Evil* (1962).¹⁸ Παρενθετικά, εντούτοις, χρειάζεται να αναφερθεί εδώ η αντίθετη άποψη του Yaacov Lozowick, ο οποίος παρακολουθώντας την πορεία του Adolf Eichmann και των «συναδέλφων» του, αναφέρεται σε αποφασισμένους ιδεολόγους που δρούσαν στη βάση ισχυρών θεωρητικών παραδοχών, πολλές φορές καθ' υπέρβαση των διαταγών που τους δίνονταν.¹⁹ Η συστηματική περί ολοκληρωτισμού θεωρία που αναπτύχθηκε από τους πολιτικούς επιστήμονες Carl Friedrich και Zibigniew Brzezinski στη μελέτη τους *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (1956) ήταν επηρεασμένη από τον αντικομμουνισμό τους: επέμεναν μεν στις ομοιότητες των μοντέρνων φασιστικών-κομμουνιστικών κρατών, αδιαφορούσαν όμως, για την κοινωνική δυναμική των ολοκληρωτικών κινημάτων και δεν λάμβαναν υπόψη τις διαφορετικές απαρχές, αξίες, στόχους και τον ταξικό χαρακτήρα του Φασισμού και του Κομμουνισμού.²⁰

357, και Δημήτριος Βεζανής, «Ηθική και Πολιτική», ό. π., 1^{ος} Τόμος, Ιανουάριος 1938, Τεύχος 5^ο, σ.σ. 6-14.

¹⁷ Από το *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού έχει εκδοθεί σε ελληνική μετάφραση ο τρίτος τόμος, Το ολοκληρωτικό σύστημα* (εκδ. Ευρύαλος, 1988).

¹⁸ Στα ελληνικά *Ο Αϊχμαν στην Ιερουσαλήμ: Η κοινοτοπία του κακού*, εκδ. Θύρσος, 1995. R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σ. 31.

¹⁹ *Hitler's Bureaucrats: The Nazi Security Police and the Banality of Evil*, Continuum, London 2000.

²⁰ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 31-32.

Η απομάκρυνση από τον ιστορικισμό σηματοδοτείται από την έκδοση της μνημειώδους μελέτης του Fritz Fischer *Germany's Aims in the First World War* (1961) για τις γερμανικές ευθύνες σχετικά με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αν και δεν αφορούσε άμεσα στη ναζιστική περίοδο, είχε προφανείς συνέπειες για αυτή, διότι καταδείκνυε την πολύ μεγαλύτερη (απ' ό, τι συντηρητικοί ιστορικοί όπως ο Ritter παραδέχονταν) συνέχεια των γερμανικών επιδιώξεων στους δύο παγκοσμίους πολέμους, αλλά και διότι αμφισβητούσε έμπρακτα το «πρωτείο της εξωτερικής πολιτικής». Έτσι, αμφισβητείτο ότι ο Ναζισμός συνιστούσε ατυχή εκτροπή της γερμανικής ιστορίας και άνοιγε ο δρόμος για μελέτες που διερευνούσαν τον ρόλο των –φανατικών αντιδημοκρατικών– γερμανικών ελίτ στην προώθηση πολιτικών σχετικών με την ανάδυση και τον θρίαμβό του. Το «άνοιγμα», όπως γράφει ο Stackelberg, «προς τα αριστερά» της δεκαετίας του '60 επηρέασε αναπόφευκτα και την ιστοριογραφία του Ναζισμού. Επηρεασμένη από την εικονοκλαστική προσέγγιση του Fischer, μια σημαντική ομάδα νέων κριτικών ιστορικών, η αποκαλούμενη «Σχολή του Bielefeld», με επικεφαλής τους Hans-Ulrich Wehler και Jürgen Kocka, χρησιμοποίησε τις μεθόδους της δομικής ιστορίας του Fischer –όπως και του αντικομφορμιστή ιστορικού της περιόδου της Βαϊμάρης Ernst Kehr– αναθεωρώντας την ιστορία της αυτοκρατορικής Γερμανίας. Ο Wehler ανέπτυξε την υπόθεση της ιδιαίτερης γερμανικής πορείας (*Sonderweg thesis*), σύμφωνα με την οποία οι καταστροφικές εξελίξεις των ετών 1914-1945 στη Γερμανία μπορούσαν να εξηγηθούν βάσει της αποτυχίας της –σε αντίθεση με τα υπόλοιπα δυτικοευρωπαϊκά κράτη και παρά την ταχύτατη οικονομική της ανάπτυξη– να αναπτύξει φιλελεύθερους δημοκρατικούς θεσμούς κατά τον 19^ο αι., υπόθεση παραλλαγές της οποίας ανέπτυξαν άλλοι ιστορικοί. Η *Sonderweg thesis* κατασκεύασε ένα «χρήσιμο παρελθόν» για τη φιλελεύθερη δημοκρατία και τη δημοκρατική πολιτειότητα στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΟΔΓ), ωστόσο επικρίθηκε από συντηρητικούς ερευνητές για τον υποτιθέμενο ηθικοπολιτικό διδακτισμό της, αλλά και από αριστερές προσεγγίσεις, με εξέχουσα αυτή του Geoff Eley, οι οποίες αμφισβήτησαν την κατώτερη θέση της γερμανικής αστικής τάξης τον 19^ο αι. συγκριτικά με άλλες χώρες.²¹

Νέες μελέτες στις δεκαετίες του 1960 και 1970 αμφισβήτησαν τη θεωρία του ολοκληρωτισμού, ανανέωσαν το ενδιαφέρον για προγενέστερα παραμερισμένα ερμηνευτικά μαρξιστικά μοντέλα, ή υποστήριξαν ότι ο Ναζισμός μπορούσε να κατανοηθεί καλύτερα υπαγόμενος στην έννοια γένους (*generic*) του Φασισμού. Το βιβλίο του Ernst Nolte *Three Faces of Fascism* (1963) πραγματεύθηκε συγκριτικά Ναζισμό, ιταλικό Φασισμό και τη γαλλική Action Française, προσδιο-

²¹ Ο .π., σσ. 32-34.

ρίζοντας τον αντιμαρξισμό ως καθοριστική αρχή της φασιστικής ιδεολογίας. Άλλοι ιστορικοί χρησιμοποίησαν την έννοια της κοινωνικής τάξης προκειμένου να εξηγήσουν τη δημοφιλία των Ναζί στα μεσοαστικά στρώματα,²² ή αμφισβήτησαν τη συμβατική εικόνα του ναζιστικού καθεστώτος ως ορθολογικά οργανωμένου, δομικά ενιαίου και κεντρικά ελεγχόμενου αρραγούς μηχανισμού.²³ Δυτικοί μαρξιστές ερευνητές, επηρεασμένοι από τους στοχαστές της «Σχολής της Φρανκφούρτης» –Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse– και ετερόδοξους μαρξιστές, όπως οι Walter Benjamin και Wilhelm Reich, καθώς και από τον Antonio Gramsci, απέρριψαν απλουστευτικές οικονομιστικές ερμηνείες του Φασισμού, εστιάζοντας στη «σχετική αυτονομία», κατά τον Νίκο Πουλαντζά, των Ναζί.²⁴ Ο Tim Mason, π.χ., υπογράμμισε το «πρωτείο του πολιτικού», υποστηρίζοντας ότι μολονότι ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος προκλήθηκε σε τελική ανάλυση από τη ναζιστική οικονομική επιδίωξη για *Lebensraum*, ήταν η αδυναμία του ναζιστικού καθεστώτος να εξασφαλίσει στους Γερμανούς ένα εύλογο επίπεδο ζωής που καθόρισε το χρονικό σημείο έκρηξης του πολέμου στα 1939, θέση που αμφισβήτησε ο Richard Overy.²⁵

Μια σημαντική εξέλιξη των δεκαετιών του 1960 και 1970, άμεσα συνδεδεμένη με τη σύλληψη και δίκη του Eichmann στην Ιερουσαλήμ (1961-2) και την «αλλαγή γενιάς» στη Γερμανία, ήταν το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τις ωμότητες του ναζιστικού καθεστώτος, οι οποίες είχαν παραμεριστεί για πολιτικούς λόγους σε Δύση, Ανατολή, ακόμη και στο ίδιο το Ισραήλ. Ο πρύτανης των Αμερικανών ιστορικών του Ολοκαυτώματος Raul Hilberg έχει απαριθμήσει αναλυτικά τα εμπόδια που αντιμετώπισε στο να εκδώσει τη μνημειώδη μελέτη του *The Destruction of The European Jews* (1961) κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950. Η κριτική αντιμετώπιση του παρελθόντος (*Vergangenheitsbewältigung*) πυροδότησε την περαιτέρω έρευνα για τις απαρχές του Ολοκαυτώματος. Ο Tim Mason προσπάθησε να γεφυρώσει τις διαφορές μεταξύ των αποκαλούμενων από τον ίδιο *προθεσιακών* (*intentionalists*), όπως οι Lucy Dawidowich και Gerald Fleming που υπογράμμισαν τον βαρύνοντα ρόλο της ναζιστικής ιδεολογίας για το Ολοκαύτωμα, και των χαρακτηριζόμενων ως *δομιστών* (*structuralists*), όπως οι Martin Broszat και Hans Mommsen που ισχυρίστηκαν ότι η γενοκτονία των Εβραίων δεν ήταν αποτέλεσμα ενός προμελετημένου σχεδίου, αλλά μιας γραφειοκρατικής-συστημικής δυναμικής η οποία προέκυψε από τις προσπάθει-

²² Παρατίθεται το William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town, 1922-1945* (1965).

²³ Πρόκειται για έργα των Martin Broszat, Hans Mommsen και Edward N. Peterson, τα οποία παρατίθενται από τον R. Stackelberg, ό. π., σ. 35.

²⁴ Νίκος Πουλαντζάς, *Φασισμός και δικτατορία: Η Τρίτη Διεθνής αντιμετώπιη στον Φασισμό*, μτφρ. Αργιαντώνη Χρ., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2006.

²⁵ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 35-36.

ες επίλυσης του μείζονος κατά τους Ναζί γερμανικού προβλήματος, δηλαδή του «Εβραϊκού ζητήματος». Επίκεντρο της διαμάχης προθεσιακών-δομιστών ήταν το ζήτημα της ιστορικής ευθύνης: ερμηνείες που υπογράμμιζαν ενδεχομενικότητες, κοινωνικές δομές ή τη γραφειοκρατική δυναμική, έμοιαζαν να επιμερίζουν την ευθύνη για το Ολοκαύτωμα μειώνοντας τον ρόλο του Hitler, κρύβοντας τους δράστες εντός των γραφειοκρατικών μηχανισμών και δυσχεραίνοντας τον καταλογισμό των ευθυνών και την εξίσωση του Ναζισμού με το απόλυτο κακό. Ιστορικοί, όπως οι Christopher Browning και Ian Kershaw, επιδίωξαν να συμφιλιώσουν τις αντικρουόμενες θέσεις, ενώ σήμερα θεωρείται πως και οι δύο προσεγγίσεις πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στην προσπάθεια ερμηνείας του Ολοκαυτώματος.²⁶

Η στροφή προς τα δεξιά στα τέλη της δεκαετίας του 1970, αλλά και το 1980 αντικατοπτρίστηκε και στην ιστοριογραφία του Ναζισμού. Εντός αυτού του πλαισίου έλαβε χώρα η διαμάχη μεταξύ των ιστορικών –γνωστή ως *Historikerstreit*– με αφορμή τις δεξιόστροφες απόπειρες υποβάθμισης της ναζιστικής εγκληματικότητας και της θέσης της στη γερμανική ιστορία.²⁷ Στο κέντρο της βρέθηκαν δύο θέσεις του Nolte, οι οποίες κατά ειρωνικό τρόπο οδήγησαν στην ανανέωση της θεωρίας του ολοκληρωτισμού, την οποία ο ίδιος είχε υπονομεύσει: πρώτον, ότι ο Κομμουνισμός είχε προκαλέσει την κατανοητή, αν και υπερβολική, φασιστική-ναζιστική αντίδραση και, δεύτερον, ότι είχε ξεπεράσει σε καταστροφικότητα και εγκληματικότητα τον Ναζισμό. Ο διακεκριμένος αριστερός-φιλελεύθερος φιλόσοφος Jürgen Habermas αποκάλυψε ότι στην πραγματικότητα ο Nolte στοχοποιούσε συνολικά την Αριστερά, θεωρώντας ότι χειραγωγεί το συμβολικό status του Ναζισμού ως το απόλυτο κακό, προκειμένου να επιτύχει τους πολιτικούς της στόχους. Ο Nolte υποστηρίχθηκε από ιστορικούς που έδειχναν ιδιαίτερη σπουδή να αντιστρέψουν την αριστερόστροφη τάση των προηγούμενων δεκαετιών: ο Joachim Fest²⁸ υποστήριξε μια δραματική θεώρηση της Ιστορίας, στην οποία το Ολοκαύτωμα θεωρείτο απλώς η πιο πρόσφατη μιας μακράς αλληλουχίας ιστορικών καταστροφών, ενώ ο Andreas Hillgruber, συγγραφέας του *Two Kinds of Downfall: The Destruction of the German Reich and the End of European Jewry* (1986), από μια σκοπιά ενσυναισθητικής κατανόησης των γερμανών στρατιωτών που πολεμούσαν εναντίον του Κόκκινου Στρατού οπισθοχωρώντας το 1945, παρά το γεγονός ότι ήταν αυτή ακριβώς η παράταση του πολέμου που καθιστούσε δυνατή τη συνέχιση της λειτουργίας των στρατοπέδων εργασίας

²⁶ Ο. π., σσ. 36-38.

²⁷ Ο. π., σ. 38.

²⁸ Joachim Fest, *Η Πτώση: Ο Hitler και το τέλος του Γ' Ράιχ*, μτφρ. Ζαχαριάδου Μ., εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2005.

(και θανάτου)– υποστήριξε τον Nolte, διότι ανέσυρε ερωτήματα προηγουμένως θαμμένα υπό το βάρος του αριστεροφιλελεύθερου κομφορμισμού.²⁹

Ο αναθεωρητισμός του Nolte παρείχε ένα νέο μοντέλο για τη συντηρητική απολογητική: ενώ προηγουμένως οι συντηρητικοί αρνούσαν την οποιαδήποτε σχέση με τον Ναζισμό, ο Nolte σκιαγράφησε συντηρητικούς και φασίστες ως θύματα της πρότερης κομμουνιστικής βίας, υποστηρίζοντας ότι ο θεμελιώδης συντηρητικός στόχος της αναχαίτισης του Κομμουνισμού απάλλασε τον Ναζισμό. Εντούτοις, ο Nolte παρέμεινε απομονωμένος ακόμη και ανάμεσα στους πολλούς συντηρητικούς ιστορικούς που τον υπερασπίστηκαν ενάντια στις δριμείες κριτικές των Hans και Wolfgang Mommsen, Eberhard Jäckel, Hans-Ulrich Wehler, Heinrich Winkler³⁰ και Reinhard Kühnl· η παραδοχή του ότι ο Φασισμός συνιστούσε αντεπαναστατικό κίνημα της αστικής τάξης αποτελούσε ανεπίτρεπτη για τους περισσότερους συντηρητικούς παραχώρηση στη μαρξιστική ταξική ανάλυση. Οι νέοι ιστορικοί της γερμανικής Νέας Δεξιάς, με πλέον διακεκριμένο τον Rainer Zitelmann, προτιμούσαν την παλαιότερη ερμηνεία των Ritter, Meinecke, και Rothfels, που υπογράμμιζαν περισσότερο τον λαϊκιστικό-επαναστατικό παρά τον ελιτιστικό-συντηρητικό χαρακτήρα του Ναζισμού,³¹ στηριζόμενοι στην πρόσφατη έρευνα, τη σχετική με τα χαρακτηριστικά της ψήφου υπέρ των Ναζί, η οποία, σε αντίθεση με πρότερες παραδοχές, έδειχνε ότι οι Ναζί είχαν δημιουργήσει ένα διαταξικό κόμμα. Παραθέτοντας τις χιτλερικές «προοδευτικές» κοινωνικές πολιτικές, ο Zitelmann ισχυρίστηκε ότι ο Hitler ήταν περισσότερο ένας επαναστάτης της Αριστεράς, ερμηνεία που την απαξίωνε, ενώ την ίδια στιγμή εξωράιζε τον Ναζισμό. Αυτή, ωστόσο, δεν θεωρείτο πειστική ερμηνεία, τουλάχιστον μέχρι την εμφάνιση του προκλητικού βιβλίου του αιρετικού ιστορικού Götz Aly, *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* το 2005,³² που υποστήριξε ότι ο Hitler εξαγόρασε τη λαϊκή αφοσίωση φορολογώντας προοδευτικά τους πλούσιους, επεκτείνοντας το κράτος πρόνοιας και χρηματοδοτώντας τα επιδόματα των απλών Γερμανών μέσω της λεηλασίας των περιουσιών των Εβραίων και των κατακτημένων ευρωπαϊκών λαών. Ο Aly δεν σκόπευε όμως, να δυσφημήσει τον Σοσιαλισμό εξισώνοντάς τον με τον Ναζισμό, ούτε να αποκαταστήσει τον τελευταίο, αλλά, ως πρώην μαρξιστής, επιζητούσε να εξηγήσει την υποστήριξη στον Hitler βάσει υλικών συμφερόντων και όχι της ανορθολογικής ρατσιστικής ιδεολογίας του. Η πιο πειστική κριτική εναντίον του Aly ασκήθη-

²⁹ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σ. 39.

³⁰ Βιβλίο του στα ελληνικά το *Βαϊμάρη: Η ανάπληρη δημοκρατία 1918-1933*, μτφρ. Σαλαταμπάση Α., εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011.

³¹ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 39-40.

³² Στα ελληνικά, *Το Λαϊκό Κράτος του Hitler: Ληστεία, Φυλετικός Πόλεμος και Εθνικοσοσιαλισμός*, μτφρ. Δεληβοριάς Ν., εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2009.

κε από το νεαρό Βρετανό ιστορικό Adam Tooze, ο οποίος τον κατηγόρησε ότι υπερτόνισε την υλική ευημερία των Γερμανών κατά τη ναζιστική περίοδο, όπου, παρά τις βελτιώσεις, το εθνικό εισόδημα ανακατανεμήθηκε συνολικά προς όφελος του κεφαλαίου και ότι χρησιμοποίησε ιδιόρρυθμες μεθόδους μέτρησης του πολεμικού κόστους.³³

Η σχέση Ναζισμού-εκσυγχρονισμού είναι ζήτημα που τέμνει εγκάρσια πολλές όψεις της ιστοριογραφίας του Ναζισμού. Βασισμένοι στη ρητή αντίθεση των ναζιστών στα ιδεώδη του Διαφωτισμού, οι περισσότεροι ιστορικοί υποστήριξαν ότι ο Ναζισμός ήταν ένα αντι-μοντέρνο, όπως ο Αμερικανός ιστορικός Henry Turner υποστήριξε, κίνημα. Απεναντίας, ο Αμερικανός ιστορικός Jeffrey Herf εισήγαγε τον όρο *αντιδραστικός μοντερνισμός*, προκειμένου να περιγράψει τον τυπικά ναζιστικό συνδυασμό αντιδραστικής ιδεολογίας-καινοτομίου τεχνολογίας.³⁴ Ο αιρετικός μαρξιστής φιλόσοφος όμως, Peter Osborne, στον οποίο ο Griffin βασίζεται, σε ρητή αντίθεση με τον Herf υπογραμμίζει ότι τα εθνικιστικά κοινωνικοπολιτικά σχέδια *ανανέωσης* –Ναζισμός, Φασισμός– επιχειρούσαν να στηριχθούν πάνω στα θεωρούμενα ως *υγιή* στοιχεία του παρελθόντος, προκειμένου να οικοδομήσουν την ουτοπία τους: συνεπώς, είχαν αδιαπραγμάτευτο μελλοντικό προσανατολισμό, δεν αποτελούσαν *αντιδραστικό μοντερνισμό*, αλλά *αντίδραση ερχόμενη απ' το μέλλον (futural reactions)*.³⁵ Ο δεξιός πολιτικός επιστήμονας A.J. Gregor τόνισε ότι ο Ναζισμός ήταν μια αναπτυξιακή ιδεολογία, όπως και ο Κομμουνισμός, ενώ ο φιλελεύθερος κοινωνιολόγος Ralf Dahrendorf με το έργο του *Society and Democracy in Germany* (1965) και ο Αμερικανός ιστορικός David Schoenbaum με το *Hitler's Social Revolution* (1966) υποστήριξαν ότι οι Ναζί καταστρέφοντας παραδοσιακούς θεσμούς, συνεισέφεραν άθελά τους στον εκσυγχρονισμό της Γερμανίας. Συντηρητικοί ιστορικοί, όπως οι Gregor και Zitelmann, επέμειναν ότι ο εκσυγχρονισμός ήταν εμπρόθετο αποτέλεσμα των ναζιστικών πολιτικών, ενώ ο Peter Frietzsche, υποστηρικτής της θέσης ότι ο Ναζισμός ήταν μάλλον επαναστατικό παρά αντεπαναστικό κίνημα, προχώρησε ακόμη περισσότερο τονίζοντας ότι οι ναζί δεν ήταν μόνο εκσυγχρονιστές, αλλά και «μοντερνιστές».³⁶ Εντούτοις, ακόμη και στο πεδίο της τεχνολογίας, η ναζιστική Γερμανία υπολείπεται της Δύσης, όπως επεσήμαναν οι Βρετανοί ιστορικοί Alan Milward (*The German War Economy*, 1966) και Richard Overly (*War and Economy in the Third Reich*, 1994), ενώ ο Hans Mommsen αμφισβήτησε «τον μύθο του

³³ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 40-41.

³⁴ Στα ελληνικά: *Αντιδραστικός Μοντερνισμός, Τεχνολογία, Κουλτούρα και Πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μτφρ. Π. Ματάλας, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1996.

³⁵ Peter Osborne, *The Politics of Time: Modernity and Avant-Garde*, Verso 1995.

³⁶ Το Βιβλίο του Peter Frietzsche στα ελληνικά: *Ζωή και Θάνατος στο Τρίτο Ράιχ*, μτφρ. Αβραμίδου Β.-Δεσποινιάδης Κ., εκδ. Θύραθεν, Μάιος 2013.

ναζιστικού εκσυγχρονισμού». Η προηγούμενη επί του Ναζισμού συναίνεση ως ενός αντι-μοντέρνου κινήματος που επέφερε εκσυγχρονιστικές αλλαγές –ή τουλάχιστον, άνοιξε τον δρόμο για τέτοιες παρά τις αταβιστικές ιδεολογικές δεσμεύσεις του– αμφισβητήθηκε από τον κοινωνιολόγο Zygmunt Bauman στο βιβλίο του *Modernity and the Holocaust* (1989): ο Baumann έγραψε για τη «βασανιστική υποψία» ότι το Ολοκαύτωμα (και κατ' επέκταση ο Ναζισμός) «δεν αποτελούσε αντίθεση στον μοντέρνο πολιτισμό», αλλά τη σκοτεινή όψη της μοντέρνας κοινωνίας, το άλλο πρόσωπο της οποίας τόσο πολύ θαυμάζουμε. Ήταν μια γραφειοκρατική κουλτούρα βασισμένη στην εργαλειακή ορθολογικότητα και την τεχνοεπιστήμη, τόσο χαρακτηριστικές για τη μοντέρνα εποχή. Αυτή η κουλτούρα αποτέλεσε την αναγκαία (αν και όχι επαρκή) συνθήκη του Ολοκαυτώματος, έχοντας τυφλώσει τους θύτες όσον αφορά στις ηθικές συνέπειες των πράξεών τους.³⁷

Όπως ο Bauman, έτσι και ο Γερμανός ιστορικός Detlev Peukert ανίχνευσε τις ρίζες του Ολοκαυτώματος στα νεωτερικά επιστημονικά ευγονικά σχήματα και τις άλλες μορφές κοινωνικού σχεδιασμού, τις στενά συνδεδεμένες με τον εκσυγχρονισμό, αμφισβητώντας τις θέσεις του Dahredorf και της «Σχολής του Bielefeld». Υποστήριξε ότι ήταν η ίδια η νεωτερικότητα της Γερμανίας και όχι η υποτιθέμενη οπισθοδρομικότητά της που οδήγησε στις ναζιστικές ωμότητες και επέμενε ότι η φρίκη του Ναζισμού απαιτούσε τη «σκεπτικιστική απο-συσχέτιση νεωτερικότητας-προόδου». Ο Peukert, επίσης, ήταν υπέρμαχος μιας πολιτισμικής προσέγγισης, η οποία έγινε γνωστή στη Γερμανία ως *Alltagsgeschichte* (ιστορία της καθημερινής ζωής)³⁸ βρίσκοντας οπαδούς μεταξύ νέων ιστορικών που αναζητούσαν εναλλακτικές κατευθύνσεις απέναντι στην παραδοσιακή εμμονή των ιστορικών στις διευθύνουσες ελίτ και τις ηγετικές προσωπικότητες. Ένα από τα μοντέλα της *Alltagsgeschichte* ήταν το πρόγραμμα κοινωνικής ιστορίας “Bavarian Project” υπό τη διεύθυνση του Martin Broszat, μια πολύτομη διερεύνηση των ποικίλων μορφών αντίστασης στη ναζιστική διακυβέρνηση. Δεδομένου ότι η νέα πολιτισμική ιστορία των δεκαετιών 1980-1990 υπογράμμισε την ανθρώπινη διάσταση της ιστορίας και όχι τις δομές, ήταν αναμενόμενο ιστορικοί όπως ο Wehler, να αμφισβητήσουν αν αυτή μπορούσε να εξηγήσει επαρκώς μείζονες ιστορικές εξελίξεις. Άλλοι κριτικοί της *Alltagsgeschichte*, όπως ο Αμερικανοϊσραηλινός ιστορικός Saul Friedländer, διαμαρτυρήθηκαν ότι η έμφαση στις εμπειρίες των καθημερινών ανθρώπων ενδεχομένως «κανονικοποιούσε» τη ναζιστική περίοδο, «λειαινόντας» τα φρικιαστικά της εγκλήματα.³⁹

³⁷ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 41-43.

³⁸ Χαρακτηριστικό δείγμα της εργασίας του Peukert το *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life*, Yale University Press, London 1987.

³⁹ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 43-44.

Οι επιρροές του μεταμοντερνισμού –υπόρρητες στον Bauman, σαφείς στον Reukert– στην ιστοριογραφία του Ναζισμού αποτέλεσαν νέα πηγή έντασης, δεδομένου του μεταμοντέρνου σκεπτικισμού για το αν η ιστορία του παρελθόντος μπορεί να είναι βάσιμα αντικειμενική ή αληθής. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτού του μεταμοντέρνου σκεπτικισμού σχετικά με τις «μεγάλες αφηγήσεις» ήταν το έργο των Konrad R. Jarausch και Michael Geyer *Shattered Past: Reconstructing German Histories* (2002). Απομυθοποιώντας μαρξιστικές και μη μετα-αφηγήσεις, οι συγγραφείς ενθάρρυναν τους ιστορικούς να μη βασίζονται σε αυτές, αλλά «να επανασυναρμολογούν τα θραύσματα του κεντρικού ευρωπαϊκού παρελθόντος στη βάση νέων προτύπων» και διαφορετικών οπτικών. Ορισμένοι μεταμοντέρνοι θεωρητικοί αμφισβήτησαν τη δυνατότητα διάκρισης μεταξύ ιστορικών γεγονότων και ερμηνειών, ενώ ο Βρετανός ιστορικός Richard Evans εξαπέλυσε δριμεία επίθεση σε αυτή τη μορφή σκεπτικισμού στο βιβλίο του *In Defense of History* (1997),⁴⁰ ανησυχώντας μήπως ο μεταμοντερνισμός δεν προσέφερε μια οπτική γωνία από την οποία θα μπορούσε να αναιρεθεί αποτελεσματικά η άρνηση του Ολοκαυτώματος. Αυτό, εντούτοις, αντικρούστηκε από υπερασπιστές του μεταμοντερνισμού, όπως ο Kevin Passmore, που αντέτεινε ότι, μολονότι όλες οι ιστορικές αφηγήσεις αποτελούν προσπάθειες κατανόησης του παρελθόντος δυνάμενες να καταρριφθούν, κάποιες είναι περισσότερο έγκυρες από άλλες.⁴¹

Καθώς η μεταμοντέρνα έμφαση στις ευρύτερες εξελίξεις στον Δυτικό πολιτισμό ως εξηγητικός παράγοντας του Ναζισμού και του Ολοκαυτώματος έμοιαζε να διαλύει την ειδική γερμανική ευθύνη για την καταστροφή, την οποία συνεπάγονταν οι βασισμένες στη *Soderweg thesis* περισσότερο γραμμικές ερμηνείες, το βιβλίο μπεστ-σέλερ του Daniel Goldhagen *Hitler's Willing Executioners* (1996) μπορεί να εκληφθεί ως καταγγελία τόσο στην άρνηση της μοναδικά εγκληματικής φύσης του Ναζισμού από τον Ernst Nolte, όσο και στις μεταμοντέρνες «σχετικιστικές» προσεγγίσεις γενικά.⁴² Ο Goldhagen απέδωσε το Ολοκαύτωμα σε έναν αποκλειστικά γερμανικό «εξολοθρευτικό» αντισημιτισμό που διαπότηζε τη γερμανική ιστορία και κουλτούρα για αιώνες και κορυφώθηκε κατά τη ναζιστική περίοδο. Η συνολική απόρριψη οποιασδήποτε ερμηνείας η οποία έμοιαζε να μειώνει την ιδιαίτερη γερμανική ευθύνη για το Ολοκαύτωμα, τον οδήγησε στο αντίθετο άκρο, σε έναν υπερβολικά στενό ντετερμινισμό, που αποτύγγανε να εξηγήσει τον πολύ πιο εξαπλωμένο αντισημιτισμό στη Ρωσία πριν

⁴⁰ Στα ελληνικά, *Για την υπεράσπιση της ιστορίας*, μτφρ. Παπαδάκη Λ, έκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2009.

⁴¹ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 44-45.

⁴² Στα ελληνικά, *Πρόθυμοι δήμιοι: Οι εκτελεστές του Χίτλερ - Οι καθημερινοί Γερμανοί και το Ολοκαύτωμα*, μτφρ. Ρόκας Τ., έκδ. Terzo books, Αθήνα 1998.

τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ή την ενθουσιώδη ορισμένες φορές συμμετοχή στο Ολοκαύτωμα άλλων εθνοτικών ομάδων, καθώς υπεραπλούστευε τα κίνητρα των θυτών, ανάγοντάς τα σχεδόν αποκλειστικά στο μίσος για τους Εβραίους, ενώ απέρριπτε συγκυριακά κίνητρα που ήλθαν στο προσκήνιο με το ρηξικέλευθο βιβλίο του Christopher Browning *Ordinary Men* (1992). Παρά ταύτα, η «διαμάχη Goldhagen» οδήγησε στην ανανέωση της έρευνας για τη σημασία της ιδεολογίας στην κατανόηση του Ολοκαυτώματος.⁴³

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων (1989-1991) έδωσε περισσότερες συντηρητικές θεωρήσεις του Γ΄ Ράιχ, ενώ συνεχίστηκε η τάση της απομάκρυνσης από τη δομική ιστορία και σημειώθηκε στροφή ιδεολογία και την κουλτούρα. Τονίστηκε η σημασία της *φυλής*, ίσως με τον πλέον έγκυρο τρόπο στο βιβλίο των Michael Burleigh και Wolfgang Wippermann *The Racial State* (1991), ενώ αναδιατυπώθηκε και μια άλλη συντηρητική θέση, αυτή του Ναζισμού ως *πολιτική θρησκεία*, με πλέον αξιοσημείωτη τη μελέτη του Michael Burleigh *The Third Reich* (2003), ο οποίος υποστήριξε πως ο Ναζισμός, όπως και ο σοβιετικός κομμουνισμός, ήταν αποτέλεσμα της εκκοσμίκευσης και της εγκατάλειψης της αληθινής θρησκείας (του χριστιανισμού), ωστόσο λειτούργησε ως τέτοια, υιοθετώντας τις οργανωμένες τελετουργικές πρακτικές της, για να κινητοποιήσει την ένθερμη πίστη μεταξύ των υποστηρικτών του. Αν και δεν αρνούσαν τη δύναμη των ναζιστικών τελετουργικών, επικριτές αυτής της θεωρίας, όπως οι νεότεροι ιστορικοί Richard Steigmann-Gall και Neil Gregor αμφισβήτησαν τη χρησιμότητα της *πολιτικής θρησκείας* ως αναλυτικής κατηγορίας, επειδή αποπολιτικοποιούσε τον Ναζισμό, προτείνοντας αντί αυτής τον όρο *θρησκευτική πολιτική* ως καταλληλότερο για να αποδώσει τη σχέση Ναζισμού και θρησκείας.⁴⁴

Όπως έδειξε και η περίπτωση της «διαμάχης Goldhagen», το τέλος του Ψυχρού Πολέμου έθεσε ξανά ερωτήματα υποβαθμισμένα στο παρελθόν ή θεωρούμενα ως ταμπού, όπως ο βαθμός υποστήριξης των απλών Γερμανών στο Ναζισμό και ο βαθμός της εμπλοκής τους στις ναζιστικές ωμότητες. Η έκλειψη της μαρξιστικής ιστοριογραφίας οδήγησε στην παραδοχή ότι ο Ναζισμός ήταν πολύ πιο βαθιά ριζωμένος στη γερμανική κοινωνία απ' ό,τι επέτρεπαν οι μαρξιστικές έννοιες του οικονομικού ντετερμινισμού και ιδίως ο τελετουργικός αντιφασισμός της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Στο πολυσυζητημένο βιβλίο του *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (2001) ο Robert Gellately αναφέρεται στη ναζιστική Γερμανία ως μια δικτατορία βασισμένη στη συναίνεση, όπου η καταστολή και η τρομοκρατία κατευθύνονταν

⁴³ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 45-46.

⁴⁴ Ο. π., σσ. 46-47: παρατίθεται το Richard Steigmann-Gall, *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity* (2003).

εναντίον των «εκτός των τειχών» και όχι των νομοταγών Γερμανών πολιτών, ενώ το βιβλίο του Omer Bartov *Hitler's Army* (1992) διαλύει τον μεταπολεμικό μύθο για τη Wehrmacht ως επαγγελματικού στρατού που λειτουργούσε στη βάση ενός κώδικα ιπποτικής πολεμικής ηθικής και δεν διέπραττε εγκλήματα.⁴⁵ Ωστόσο, η αυξανόμενη αυτοπεποίθηση μετά τη γερμανική επανένωση αντικατοπτρίστηκε στο νέο είδος αναθεωρητισμού να αντιμετωπίζονται οι απλοί Γερμανοί, πρόσφυγες εκδιωγμένοι από τις ανατολικές χώρες και θύματα συμμαχικών βομβαρδισμών, ως θύματα εγκλημάτων πολέμου. Εντούτοις, κατά τον Stackelberg, αυτό δεν μείωνε στο ελάχιστο την επίσημη γερμανική αποδοχή της ηθικής ευθύνης για τα ναζιστικά εγκλήματα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ούτε και αποδυνάμωνε την κουλτούρα της μνήμης στην επανενωμένη Γερμανία. Μάλιστα, η έρευνα για τη ναζιστική περίοδο συνεχίστηκε την επόμενη εικοσαετία με την έμφαση να έχει πια μετατοπιστεί στον πόλεμο και το Ολοκαύτωμα, αφού το Auschwitz θεωρείται ότι συμπυκνώνει τον πυρήνα του Ναζισμού. Ιστορικοί, όπως οι Christian Gerlach, Dieter Pohl, Thomas Sandkühler και Wolf Gruner δημοσίευσαν μονογραφίες για το Ολοκαύτωμα, αξιοποιώντας νεότερα αρχεία από το πρώην σοβιετικό μπλοκ, αλλά και νέα στοιχεία, όπως ο Gerlach, λ.χ., που ανακάλυψε ότι ο Hitler είχε ανακοινώσει την έναρξη του προγράμματος εξόντωσης των Εβραίων σε μια κλειστή σύσκεψη περιφερειακών ηγετικών στελεχών του ναζιστικού κόμματος στις 12/12/1941, μία ημέρα μετά την κήρυξη του πολέμου στις ΗΠΑ. Πολυάριθμοι ιδιωτικοί και δημόσιοι κυβερνητικοί οργανισμοί έχουν χρηματοδοτήσει ανεξάρτητες ιστορικές έρευνες για το παρελθόν τους στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ κι ο κλάδος των ιστορικών αναστοχάζεται κριτικά το παρελθόν του κατά τη ναζιστική περίοδο. Η επίθεση εναντίον της δομικής κοινωνικής ιστορίας από μια νεότερη γενιά πολιτισμικών ιστορικών, πέρα από την ενίσχυση του απόλυτα κεντρικού ρόλου της μνήμης και της ιστορίας του Ναζισμού στη διαμόρφωση της γερμανικής εθνικής ταυτότητας, υπογράμμισε ότι ο Ναζισμός ήταν νεωτερικό φαινόμενο και αναζήτησε γραμμές συνέχειας μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς οι μεταγενέστεροι ιστορικοί αρνούνται να θεώρησουν το 1945 ως φράγμα που χωρίζει ερμητικά τον Ναζισμό από τα διάδοχα γερμανικά κράτη.

Μετά το 1990 η ιστοριογραφία του Ναζισμού όχι μόνο έχει επεκταθεί σε περιοχές παραμελημένες στο παρελθόν, αλλά και έχει εμπλουτισθεί από τις νέες μεθόδους των κριτικών πολιτισμικών σπουδών, με αποτέλεσμα την παραγωγή πολλών μελετών που εστιάζουν όχι στην ίδια τη ναζιστική περίοδο,

⁴⁵ Ο. π., σσ. 48-49. Βλ. σχετικά με την ελληνική περίπτωση το Hermann Frank Meyer, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: Η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944*, μτφρ. Μυλωνόπουλος Γ., εκδ. Εστία, 2 Τόμοι, Αθήνα 2009.

όσο στην «αποναζιστικοποίηση» και στην αναπαράσταση και μνήμη του Ναζισμού.⁴⁶ Θα μπορούσε να αναφέρει εδώ κανείς ελάχιστα δείγματα αυτής της πράγματι εντυπωσιακής ιστοριογραφικής παραγωγής η οποία αφορά στα πρاناφερθέντα πεδία και δεν καλύπτεται από την εκτενέστατη παρουσίαση του Stackelberg. Οι πολιτισμικές σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας έχουν εισφέρει έργα όπως αυτά των Bontempelli Pier Carlo, *Knowledge, Power, and Discipline: German Studies and National Identity* (2003), Frosh Stephen, *Psychoanalysis, Nazism and 'Jewish science'* (2003), Hutton Christopher, *Race and the Third Reich: Linguistics, Racial Anthropology and Genetics in the Dialectic of Volk* (2005), Walker Mark, *Nazi Science: Myth, Truth, and the German Atomic Bomb* (2005), Steinweis Alan E., *Studying the Jew: Scholarly Antisemitism in Nazi Germany* (2006), Ehrenreich Eric, *The Nazi Ancestral Proof: Genealogy, Racial Science, and the Final Solution* (2007), Weiss Sheila Faith, *The Nazi Symbiosis: Human Genetics and Politics in the Third Reich* (2010), για την πολύπλοκη διαλεκτική επιστήμης, Ναζισμού και γενοκτονίας. Άλλες μελέτες όπως των Birken Lawrence, *Hitler as a Philosopher: Remnants of the Enlightenment in National Socialism* (1995) και Waddington Lorna, *Hitler's Crusade: Bolshevism and the Myth of the International Jewish Conspiracy* (2007), επικεντρώνονται στις ιδεολογικές καταβολές του Hitler και του ναζιστικού κινήματος, εμπλέκοντας τις έννοιες της θρησκείας, του Διαφωτισμού και του διάχυτου αντισημιτισμού. Οι σπουδές κινηματογράφου μελετούν την αναπαράσταση της γυναίκας στον ναζιστικό κινηματογράφο –Ascheid Antje, *Hitler's Heroines: Stardom and Womanhood in Nazi Cinema* (2003)– ή του Ολοκαυτώματος σε λογοτεχνία και κινηματογράφο –Donahue William Collins, *Holocaust as Fiction: Bernhard Schlink's "Nazi" Novels and Their Films* (2010)–, ενώ οι σπουδές φύλου διερευνούν τη θέση τις γυναίκας στο καθεστώς, αλλά και τις μεταπολεμικές συνέχειες στο ζήτημα της αναπαράστασης του σώματος: Linke Uli, *German Bodies: Race and Representation After Hitler* (1999), Blee Kathleen, *Inside Organized Racism: Women in the Hate Movement* (2002). Νέες όψεις της ζωής στα στρατόπεδα συγκέντρωσης έρχονται στο φως –Gilbert Shirli, *Music in the Holocaust: Confronting Life in the Nazi Ghettos and Camps* (2002)–, ενώ και η ιστορία των ιδεών ή επανέρχεται στα χρόνια της Βαϊμάρης, όπως στα έργα των Browder George, *Hitler's Enforcers: The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution* (1996), Deak Istvan, *Essays on Hitler's Europe* (2001), Kater Michael, *Hitler Youth* (2004), Uekoetter Frank, *The Green and the Brown: A History of Conservation in Nazi Germany* (2006), Mitchell Otis, *Hitler's Stormtroopers and the Attack*

⁴⁶ R. Stackelberg, *The Routledge Companion*, σσ. 49-51.

on the German Republic, 1919-1933 (2008), Biro Matthew, *The Dada Cyborg: Visions of the New Human in Weimar Berlin* (2009), Brown Timothy S., *Weimar Radicals: Nazis and Communists Between Authenticity and Performance* (2009), Von der Goltz Anna, *Hindenburg: Power, Myth, and the Rise of the Nazis* (2009) και το συλλογικό σε επιμέλεια Leydecker Karl, *German novelists of the Weimar Republic: Intersections of literature and politics* (2006), ή στο ζήτημα των σχέσεων των διανοουμένων με το ναζιστικό παρελθόν: Moses Dirk A., *German Intellectuals and the Nazi Past* (2007).

Επίσης, συνθέσεις μεγάλης κλίμακας για τη ναζιστική εποχή εμφανίστηκαν τη τελευταία δεκαπενταετία στην αγγλική γλώσσα, όπως αυτές των Ian Kershaw,⁴⁷ Richard Evans,⁴⁸ Christopher Browning,⁴⁹ Peter Longerich,⁵⁰ Saul Friedlander⁵¹ και Mark Mazower.⁵² Η πλέον ίσως προκλητική σύγχρονη ιστορική σύνθεση στην έρευνα περί Ναζισμού, κατά τον Stackelberg, είναι αυτή του Adam Tooze *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (2006), η οποία προτείνει μια ερμηνεία του ναζιστικού καθεστώτος στη βάση των προκλήσεων για τη θέση της Γερμανίας στο παγκόσμιο σύστημα τις οποίες έθεταν η στρατιωτική ισχύς των ΗΠΑ και η σαγηνευτική γοητεία που η Αμερική ασκούσε στον γερμανικό πληθυσμό. Ο Tooze τόνισε την εντυπωσιακή αντίφαση μεταξύ των ακαταπόνητων γενοκτονικών πρακτικών των Ναζί και της επείγουσας ανάγκης για πρόσθετη εργασία, προκειμένου να ανταποκριθούν επαρκώς στις ανάγκες του πολέμου, διατυπώνοντας την ερμηνεία ότι οι ναζιστικές πολιτικές της γενοκτονίας και της προσπάθειας εξασφάλισης τροφής στον εργαζόμενο πληθυσμό με αφορμή την κρίση του 1942 αποτέλεσαν «συμβιβασμό μεταξύ των περισσότερο και λιγότερο ιδεολογικών στοιχείων του ναζιστικού καθεστώτος».⁵³ Συμπερασματικά, η ταχύτατη αύξηση της βιβλιογραφίας σχετικά με τον Ναζισμό και το Ολοκαύτωμα οδήγησε στην ενσωμάτωσή τους στην παγκόσμια ιστορία, χωρίς αυτό να σημαίνει

⁴⁷ *Hitler 1889-1936: Υβρις*, μτφρ. Ροζάνης Σ., εκδ. Scripta, Αθήνα 2005 *Hitler 1936-1945: Νέμεσις*, μτφρ. Κονδύλης Γ., εκδ. Scripta, Αθήνα 2005 *Ο Hitler, οι Γερμανοί και η Τελική Λύση*, μτφρ. Παπακωνσταντοπούλου Ου., εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011.

⁴⁸ *The Coming of the Third Reich*, London, Penguin Books, 2003 *The Third Reich in Power, 1933-1939*, London, Penguin, 2005.

⁴⁹ *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*, Lincoln, University of Nebraska Press, 2004.

⁵⁰ *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution*, Stroud, UK, Tempus, 2001.

⁵¹ *Nazi Germany and The Jews 1933-1945*, Harper Collins Publishers, 2009. Το βιβλίο μεταφράστηκε στα ελληνικά το 2013 από τις εκδόσεις Πόλις με τίτλο *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*.

⁵² *Η Αυτοκρατορία του Hitler: η ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, μτφρ. Κουρεμένος Κ., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

⁵³ R. Stackelberg, *The Routledge Companion to Nazi Germany*, σσ. 51-52.

και την υποβάθμιση της μοναδικότητά τους ως φαινομένων ακραίας εγκληματικότητας και θηριωδίας.

Ο Ναζισμός ως παλιγγενετικός-μοντερνιστικός υπερεθνικισμός: η προσέγγιση του Roger Griffin

Στο φόντο της προηγούμενης ανάλυσης, η προσέγγιση του Griffin⁵⁴ μπορεί να περιληφθεί στις νέες συνθέσεις. Για την πληρέστερη κατανόησή της, χρειάζεται προκαταβολικά να αναφερθούν τα ακόλουθα. Κατ' αρχάς, ότι περιλαμβάνεται σε εκείνες που θεωρούν τον Φασισμό ως έννοια γένους, είδος της οποίας αποτελεί ο Ναζισμός, και συνιστά θεμέλιο της αποκαλούμενης *New Consensus* στο πεδίο των Σπουδών Φασισμού. Κύρια χαρακτηριστικά της *New Consensus* είναι η ενσυναισθητική (empathetic) –όχι για τη δικαιολόγησή του, αλλά για τη βαθύτερη κατανόησή του– θεώρηση του Φασισμού ως επαναστατικής δύναμης που άσκησε διαταξική επίδραση στις συνθήκες κρίσης του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου: ότι πρώτος στόχος του δεν ήταν η διατήρηση του καπιταλισμού ή η συντριβή του εργατικού κινήματος, αλλά ο ολικός –και ολοκληρωτικός– μετασχηματισμός της ηθικής, πολιτικής και αισθητικής κουλτούρας του έθνους, προκειμένου να δημιουργηθεί μια νέα εθνική κοινότητα και ένας νέος τύπος ανθρώπου στη βάση της επικείμενης εθνικής αναγέννησης/παλιγγένεσης. Ιδιαίτερες συνθήκες και τρόποι σύλληψης του έθνους καθόρισαν το κατά πόσο θα εκφραζόταν με επιθετική εξωτερική πολιτική, προγράμματα φυλετικής εξόντωσης, εθνοκάθαρσης ή και γενοκτονίας ο στόχος της αναγέννησης από την παρακμή: καμία από αυτές τις πρακτικές δεν αποτελούν καθοριστικό στοιχείο του Φασισμού καθ' αυτού όπου δε αυτά έλαβαν χώρα –στην περίπτωση του Ναζισμού– ειδώθηκαν από τους φασίστες ως εγγενή στη διαδικασία της εθνικής αναγέννησης, όχι σκοποί αυτοί καθαυτοί, και δεν πρέπει να θεωρούνται εκδήλωση της «πραγματικής φύσης» του καπιταλισμού ως ουσιωδώς καταστροφικής-αντιδραστικής δύναμης. Τέλος, η σημασία την οποία απέδιδαν οι φασίστες σε ένα μυθοποιημένο Χρυσό Αιώνα της ιστορίας του έθνους ή της φυλής, δεν αποτελούσε ένδειξη του αταβιστικού αντι-εκσυγχρονισμού τους ούτε νοσταλγία χαμένων ειδυλλιακών εποχών, αλλά απόπειρα επαναφοράς των «αιώνιων» εθνικών αξιών, οι οποίες θα ενέπνεαν τη *Νέα Τάξη* σε μια διαδικασία ανανέωσης και αναγέννησης προσανατολισμένης στο μέλλον, μια εναλλακτική νεωτερικότητα βασισμένη στην επανάσταση.⁵⁵

⁵⁴ Roger Griffin, *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Palgrave Macmillan, New York 2007.

⁵⁵ Roger Griffin, "Exploding the Continuum of History: A Non-Marxist's Marxist Model of Fascism's Revolutionary Dynamics", στο Feldman M. (επιμ.), *A Fascist Century: Essays by Roger Griffin*, Palgrave Macmillan, New York 2008, σσ. 46-68.

Από το 1850 ως και το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, επισημαίνει ο Griffin, η Δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση, η όξυνση των κοινωνικών ζητημάτων, η δημιουργία εθνών-κρατών και οι πόλεμοι επέδρασαν καταλυτικά στη νεωτερική (δηλ. Διαφωτιστική) βίωση του χρόνου. Αφενός, διαβρώθηκε η πίστη στην εγγενή προοδευτικότητα της ιστορίας (οι προαναφερθείσες εξελίξεις ειδώθηκαν υπό το πρίσμα της *παρακμής* και του εκφυλισμού) και αφετέρου, η εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη δυνατότητα να δημιουργηθεί ιστορία εξ αρχής διατηρήθηκε συνδυαζόμενη με την αίσθηση της κρισιμότητας της εποχής. Διαμορφώθηκε έτσι μία συνθήκη μεταίχμιακή, η οποία έφερε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στο φως τον *μοντερνισμό* σε όλη του την πολυμέρεια: ένα φάσμα στάσεων το οποίο εκτεινόταν από την αποκλειστικά καλλιτεχνική *εκστατική/αποκαλυπτική* (epiphanic) (μυστική εμπειρία ένωσης με το παν, επικοινωνία με μια υψηλότερη πραγματικότητα, βίωμα υπερβατικών στιγμών εκτός χρόνου) ως την *προγραμματική* (άρνηση της νεωτερικότητας, νοούμενη ως αποστολή αλλαγής της κοινωνίας, εγκαθίδρυσης και εγκαινίασης μιας νέας εποχής) μοντερνιστική αντίδραση με πορώδη μεταξύ τους σύνορα. Μη περιορίζοντας τον μοντερνισμό και τα κινήματα της πρωτοπορίας αποκλειστικά και μόνο στο πεδίο της αισθητικής, ο Griffin αναφέρεται σε *maximalist modernism*, ο οποίος διαχέεται σε ολόκληρη την κοινωνία έχοντας σαφείς πολιτικές προεκτάσεις. Ο όρος συνοψίζει μια ευρύτατη ποικιλία εξεγέρσεων ενάντια σε αυτό που εκλαμβάνόταν ως εκφυλισμός και παρακμή. Η κίνηση προς ένα νέο όραμα και νέο θεμέλιο νοήματος εκφράστηκε με ιδιαίτερη ένταση στα πεδία του πνευματικού και του πολιτικού στοχασμού: κοινωνικά κινήματα με στόχο την εγκαθίδρυση μιας νέας αίσθησης *ριζώματος, κοινότητας και υγείας*, και επαναστατικές πολιτικές τόσο της Δεξιάς, όσο και της Αριστεράς, προσδοκούσαν να βάλουν τέλος στην πολιτική, πολιτισμική, ηθική και φυσική διάλυση, επιζητώντας την ανάδυση ενός νέου τύπου ανθρώπου: έδειξαν έντονο ενδιαφέρον για τον μυστικισμό, τη θεοσοφία, τον πνευματισμό και τις νέες θρησκείες, καθώς και την υγεία του σώματος: τέλος, ο μπερξονισμός με την εκθρόνιση της γραμμικής και ορθολογικής αντίληψης του χρόνου, την εξύμνηση της *élan vital* και της χρονικότητας της μακράς διάρκειας οδήγησε στη νομιμοποίηση διαφορετικών πολιτικών προταγμάτων και την εγκαθίδρυση μιας νέας πραγματικότητας που απέρριπτε τις ορθολογιστικές επιταγές και ισορροπίες. Πεισμένος για την κατάρρευση των νεωτερικών μύθων του Διαφωτισμού, του φιλελευθερισμού και του καπιταλισμού, ο μοντερνισμός υπογράμμισε την ανάγκη μιας *νέας αρχής* προς ένα μέλλον απαλλαγμένο από το χάος, την αμφιταλάντευση και τη δυσφορία. Επρόκειτο για όραμα, για την πραγμάτωση του οποίου οραματιστές καλλιτέχνες και στοχαστές μπορούσαν να ενώσουν τις δυνάμεις τους με μοντερνιστές αρχιτέκτονες, πολεοδόμους, «κοινωνικούς μηχανικούς» (social engineers), τεχνοκράτες, ειδικούς στη φυλετική

υγιεινή και ευγονική. Το σχέδιο αυτό διαπότιζε τη δημιουργική φαντασία επαγγελματιών και ειδικών σε κάθε σφαίρα δραστηριότητας που αφορούσε στην ευημερία της μοντέρνας κοινωνίας, όπως γιατρούς, μηχανικούς, σχεδιαστές, αρχιτέκτονες, πολεοδόμους, παιδαγωγούς, θεωρητικούς της εκπαίδευσης και πρωτοπόρους αυτού που τώρα είναι γνωστό ως κράτος πρόνοιας: δημιουργούσε ένα νέο κλίμα έρευνας στις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες, στο οποίο βάραινε το ήθος της εξέγερσης ενάντια στην παρακμή, με αποτέλεσμα ένα μίγμα θετικιστικής επιστήμης και παλιγγενετικών μύθων κοινωνικής αναγέννησης και δημιουργίας ενός νέου κόσμου. Εκείνο που υπέκειτο σε όλες αυτές τις λύσεις ήταν το αποκαλούμενο από τον Griffin *μοντερνιστικό ήθος*: η αναζήτηση ενός νέου ξεκινήματος (*Aufbruch*) και οι προσδοκίες *παλιγγένεσης*, οι οποίες δεν αποτέλεσαν μονοπώλιο της Αριστεράς, αλλά συνδέθηκαν με αντίστοιχες της Δεξιάς.⁵⁶

Ο μοντερνιστικός πόθος για την «αυγή μιας νέας εποχής» σχετίζεται σύμφωνα με τον Griffin, με βαθιές ψυχοκοινωνικές και, υπό μία έννοια, αρχαϊκές δυναμικές του πόθου για αθανασία και μύθο – τις οποίες ικανοποιούν οι τελετουργικές δραστηριότητες – και, τελικά, προσφέρουν επαρκές νόημα ζωής. Αυτές οι ανάγκες οδηγούν στην αναζήτηση *ιερών καταφυγίων*: την παροχή στα μέλη μιας κοινωνίας της εμπειρικής βεβαιότητας ότι οι ζωές τους αποτελούν οργανικό τμήμα μιας υπέρτερης πραγματικότητας, η συνοχή της οποίας πηγάζει από μια υπέρτερη κοσμική αρχή, από ένα εδραίο κοσμοείδωλο (*nomos*): είναι αυτή η αρχή που διαγράφει τον φόβο του κενού, τον τρόπο της εκμηδένισης επιβεβαιώνοντας το νόημα της ανθρώπινης ζωής και τη σύνδεσή της με κάτι «ιερό». Χρησιμοποιώντας ανθρωπολογικές κατηγορίες στο πλαίσιο της διεπιστημονικής του προσέγγισης, ο Griffin μιλά για τις τρεις φάσεις των *διαβατήριων τελετουργικών* (*rites of passage*) και τις βαθύτερες ψυχοκοινωνικές διεργασίες που ενεργοποιούνται σε αυτά: τη φάση της αποκοπής (*separation*) από ένα προηγούμενο status, την παραμονή σε μια ενδιάμεση/μεταβατική κατάσταση (*liminality*) και την τελική φάση της επανενσωμάτωσης (*aggregation*) στη νέα κατάσταση. Το κρίσιμο στάδιο είναι το ενδιάμεσο (*liminal*), κατά το οποίο το άτομο στερείται προσανατολισμού, μένοντας μετέωρο και δοκιμάζοντας το αποκαλυπτικό άγχος του κενού νοήματος και του φόβου του θανάτου. Όταν μια ολόκληρη κοινωνία λόγω οριακών γεγονότων (φυσικών καταστροφών, πολέμου, κατάκτησης ή αποικιοποίησης) εισέρχεται στο στάδιο της μετάβασης, τότε ομιλούμε για οριακότητα (*liminoidality*), κατά την οποία το κοινωνικό σύνολο ως τέτοιο βιώνει το προαναφερθέν άγχος: η *ανομία* (*nomic crisis*) που διαβρώνει την ισχυρή μεταφυσική ανάγκη νοήματος,

⁵⁶ R. Griffin, *Modernism and Fascism*, σσ. 1, 10, 44, 48, 51-55, 61-66, 141-150.

κινητοποιεί ισχυρούς παλιγγενετικούς πόθους και η αίσθηση του *Aufbruch*, προκειμένου να ευρεθεί ένα νέο μεταφυσικό και *ιερό καταφύγιο*, μια *ουράνια σκέπη* (sky shelter), καθίσταται κυρίαρχη. Σε τέτοιες συνθήκες αναζητείται ή εμφανίζεται ένα παλιγγενετικό κίνημα ή και ένας ηγέτης-λυτρωτής ως φορέας του *νέου ξεκινήματος*. Αυτή ήταν κατά τον Griffin, η συνθήκη που προσδιόριζε τη Βαϊμάρη και τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές κοινωνίες της εποχής.⁵⁷

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και τα παρεπόμενά του ώθησαν στα ακραία τους όρια τις προαναφερθείσες τάσεις. Αυτή η διαλεκτική μεταξύ της αίσθησης οριακότητας και των παλιγγενετικών μοντερνιστικών μύθων, ήταν έκδηλη σε όλες τις αναγεννητικές, αισθητικές, πολιτισμικές και πολιτικές λύσεις που αναδύθηκαν κατά τον Μεσοπόλεμο. Από την οπτική γωνία των περισσοτέρων συγχρόνων, η εμπειρία της σχεδιασμένης πολεμικής οικονομίας και της κοινωνικής διεύθυνσης σήμαινε ότι η πλήρης αποκατάσταση των φιλελεύθερων θεσμών μεταπολεμικά δεν ήταν ούτε δυνατή ούτε και επιθυμητή. Με αυτή την έννοια, ο Μεσοπόλεμος, αποτέλεσε κατά τον Griffin *Χρυσό Αιώνα* των πάσης φύσεως *σχεδιαστών*, εφόσον μάλιστα μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα απαιτούμενα κεφάλαια για την υλοποίηση των σχεδίων τους. Η πρόδηλη πολιτισμική κρίση ενθάρρυνε μια γενική εγκατάλειψη του *laissez-faire* καπιταλισμού και του μινιμαλιστικού κράτους-νυκτοφύλακα, τα οποία αποτελούσαν ιδεώδη του φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα. Η πίστη στην ανάγκη ύπαρξης «ισχυρών κυβερνήσεων» που λαμβάνουν ριζοσπαστικές αποφάσεις σε δύσκολους καιρούς για την κατά το δυνατόν καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων των πολιτών τους, συνέδεε τα σοβιετικά πενταετή πλάνα, το φασιστικό κορπορατιστικό σύστημα, την κεϋνσιανή οικονομική θεωρία και το *New Deal* στις Η.Π.Α., τον *planism* του Βέλγου πολιτικού στοχαστή, πρώτα αριστερού και έπειτα δεξιού, Hendrik de Man και την ενθουσιώδη αποδοχή αυτού του νέου ήθους από το Γ΄ Ράιχ. Το μέλλον ζωγραφιζόταν με πολλά πολιτικά χρώματα, ήταν εντούτοις σχεδιασμένο.⁵⁸

Οι πολιτικές αυτές λύσεις στην πράξη αποτελούσαν αντιμαχόμενες απαντήσεις στην αστάθεια των μετα-φιλελεύθερων καθεστώτων. Διαπνέονταν από την πεποίθηση ότι βρισκόμαστε στο κατώφλι ενός νέου κόσμου και ότι ο χρόνος και η ιστορία είναι δυνατόν να εκκινήσουν εκ νέου, οδηγώντας σε μια νέα λυτρωτική χρονικότητα, ένα *νέο ξεκίνημα*, πέραν του εκφυλισμού και της *ανομίας*. Αξιοποιούσαν τις δυνατότητες ορθολογικού ελέγχου και κυριαρχίας με τις οποίες τις εφοδίαζε ο μηχανισμός του κράτους, ενώ, έστω κι αν ο γερμανικός Ναζισμός και ο ιταλικός Φασισμός παρέπεμπαν σε παλαιότερες μορφές ζωής, είχαν ένα αδιαπραγμάτευτο μελλοντικό προσανατολισμό. Οι μύθοι,

⁵⁷ Ο. π., σσ. 96-115.

⁵⁸ Ο. π., σ. 63.

τους οποίους επινόησαν, έρχονταν να πληρώσουν το ιδεολογικό κενό που άφηνε πίσω της η υπό κατάρρευση ιδεολογία της προόδου. Εξέλαβαν τον εαυτό τους, στην ορολογία του Bauman, ως *Κράτη-Καλλιεργητές* (*Gardening-States*), τα οποία έρχονταν να αποκαθάρουν την κοινωνία από την παρακμή, προεκτείνοντας τα προανακρούσματα ευγονικού λόγου που ήδη εντοπιζόνταν σε όψεις του Διαφωτισμού. Η φαντασίωση της *πολιτικής καλλιέργειας* και της ευγονικής δεν ήταν αποκλειστικότητα των Ναζί, όπως μια καθησυχαστική ιστορική θεώρηση θα μπορούσε να διαβεβαιώσει αφορούσε και τους Σοβιετικούς, όπως επίσης και τις επιστημονικές και πολιτικές ελίτ του πρώιμου εικοστού αιώνα σε ΗΠΑ και Βρετανία, ακόμη και τη σκανδιναβική σοσιαλδημοκρατία.⁵⁹ Οι δεσμοί που είχαν αναπτυχθεί τον 19^ο αιώνα μεταξύ επιστήμης, πολιτικής και κοινωνικού μοντερνισμού, είχαν θέσει τα επιστημονικά θεμέλια για τη σχεδιασμένη, ελεγμένη και μηχανοποιημένη κοινωνία του Φασισμού, όπως και για το ναζιστικό όραμα μιας εθνικής κοινότητας απαλλαγμένης από τη σήψη και τον εκφυλισμό, πολιτισμικά και ευγονικά καθαρμένης. Οι μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνθήκες, όμως, τροφοδότησαν σχέδια *κοινωνικής εξυγίανσης*, τα οποία νομιμοποιούσαν την πραγμάτευση της κοινωνίας ως μολυσμένου και εκφυλισμένου οργανισμού που πρέπει να αναζωογονηθεί μέσα από δρακόντεια μέτρα κοινωνικής υγιεινής.⁶⁰

Ο γερμανικός Ναζισμός έτσι, ερχόταν ως μια –ακόμη– λύση στην κατεύθυνση του *κλεισίματος* της νεωτερικότητας. Η έντονη ζήτηση για υπέρβαση στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, η επιθυμία για καινούριο συνεκτικό νόημα του κόσμου και της ζωής, η ανομία που γεννούσε η κρίση της νεωτερικότητας και οι διακηρύξεις του ναζιστικού κόμματος εναντίον της, συγκροτούν το πλαίσιο εντός του οποίου ο Ναζισμός «συνειδητοποίησε» την ιστορική και ριζικά επαναστατική, όπως την αντιλαμβανόταν και τη συνόψιζε ο Goebbels, αποστολή του: εγκαθίδρυση ενός αταξικού, φυλετικά ριζωμένου εθνικοσοσιαλιστικού κράτους, το οποίο θα προσέφερε συνοχή και προσανατολισμό σ' ένα κόσμο κυριαρχούμενο από πνευματικό χάος, αποτελώντας έκφραση της αναγεννημένης οργανικής εθνικής κοινότητας και της νέας κουλτούρας της, και αντιστρέφοντας τις καταστροφικές όψεις της εποχής της μηχανής στη βάση μιας παραδοσιακής κοινωνίας. Ο Ναζισμός, όπως και ο ιταλικός Φασισμός, διέθετε συγκρητιστικό χαρακτήρα. Συνένωσε πλείστες εξεγέρσεις κατά της νεωτερικότητας, μυστικιστικές δοξασίες, εναγκαλιζόμενος ταυτόχρονα επιστήμη και τεχνοκρατία, εφόσον μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τις δυνάμεις της εθνικής αναγέννησης. Ο ίδιος ο Hitler μπορεί να χαρακτηριστεί ναζί εκσυγχρονη-

⁵⁹ Michael Hård., Andrew Jamison, *Hubris and Hybrids. A Cultural History of Technology and Science*, Routledge, New York 2005, σσ. 97-120 και διάσπαρτα.

⁶⁰ R. Griffin., *Modernism and Fascism*, σσ. 137, 150-151, 183-185.

στής, παρά το ενδιαφέρον για την Αρειοσοφία που επέδειξε πριν τον Πόλεμο: στρατολόγησε ενεργητικά τους πλέον διακεκριμένους τεχνοκράτες της εποχής του, αρνούμενος ανυποχώρητα τη μετατροπή του Ναζισμού σε απλώς λαϊκή θρησκεία. Αυτή, άλλωστε, η συμβίωση νεωτερικότητας και καταστροφικότητας είναι που χαρακτηρίζει το Γ Ράιχ: η σοβαρή και θανατηφόρα προσπάθειά του να πραγματοποιήσει μια άλλη λογική, μια άλλη νεωτερικότητα και ηθικότητα εναντίον των προτεινόμενων από το φιλελευθερισμό, τη σοσιαλδημοκρατία, τον Κομμουνισμό και τον συντηρητισμό, λύσεων. Στον πυρήνα του εντοπίζεται η βούληση ανανέωσης του έθνους και αναζωογόνησης όχι μόνο του «πολιτικού σώματος» της φιλελεύθερης θεωρίας, αλλά κυρίως του «εθνικού σώματος» (Volkskörper), το οποίο προσεγγιζόταν ως ζωντανός οργανισμός που υπερέβαινε τον ορίζοντα της ατομικής θνητότητας.⁶¹ Το ναζιστικό σχήμα ενσωμάτωνε ένα μυθοποιημένο παρελθόν, τον εντατικό εκσυγχρονισμό και τη συστηματική δίωξη οποιουδήποτε λογιζόταν ως εμπόδιο στη διαδικασία της εθνικής αναγέννησης. Το πρώτο μέρος αυτής της ιδεολογικής κατασκευής εκφραζόταν από την «καθ-ιέρωση» και την τελετουργική αντίληψη της πολιτικής υπό τον Hitler, ο οποίος παρουσιαζόταν από τον καθεστωτική προπαγάνδα ως ο νέος «προφήτης» που καθοδηγεί, πηγαίνοντας «πίσω στη γη», τη Γερμανία στο νέο ξεκίνημά της, στη δημιουργία αυτοκρατορίας και την εξόντωση τόσο των φυλετικών εχθρών, όσο και των γενετικά ή ιδεολογικά «ελαττωματικών» μελών του δικού του πληθυσμού.⁶²

Τα άλλα δύο συγκροτούν τη βιοπολιτική φύση της ναζιστικής επανάστασης. Μία μορφή εκδήλωσής της αποτελούσε η τεχνοκρατία της ναζιστικής *Νέας Τάξης*. Εκπροσωπείτο παραδειγματικά από τους εξέχοντες επιστήμονες και μηχανικούς Robert Ley,⁶³ Fritz Todt και Albert Speer, ενώ συνιστούσε διασταύρωση αρχαϊσμού-μοντερνισμού και ανορθολογισμού-τεχνικισμού. Στους κόλπους της ο θαυμασμός προς την τεχνολογία εκφράστηκε με ποικίλους τρόπους: από τη χρήση της πλέον εξελιγμένης τότε τεχνολογίας πληροφορικής της IBM και τον συνδυασμό γραφειοκρατικών μηχανισμών, από την ανάπτυξη ενός πολύπλοκου σιδηροδρομικού δικτύου και τη χρήση της τελευταίας λέξης της τεχνολογίας φούρνων για την εξόντωση των Εβραίων και των πάσης φύσεως ανεπιθύμητων, μέχρι την αποδοχή της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και την αμερικανικής φύσης δέσμευση των Ley, Todt και Speer στον βιομηχανικό εξορθολογισμό, κι από εκεί στη μνημειακή αρχιτεκτονική που εξέφραζε τις

⁶¹ Ο. π., σσ. 249-271.

⁶² Ο. π., σσ. 265-278.

⁶³ Ο Ley, επικεφαλής και αδιαφιλονίκητος ηγέτης του Γερμανικού Εργατικού Μετώπου, επισκέφθηκε την Ελλάδα την περίοδο της δικτατορίας Μεταξά για προπαγανδιστικούς λόγους: Νίκος Παπαναστασίου, «Η στρατηγική “συνεργασία” Ελλάδας-Γερμανίας (1936-1941)», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και εποχή του*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2009, σ. 234 (υποσημείωση 44).

νέες αξίες. Έφτασε μάλιστα στο σημείο να εκφράσει το θαυμασμό του για τον Ford ως εκτελεστή μειζόνων τεχνικών έργων καθώς και την εκτίμησή του για την ενεργό υποστήριξη που παρείχαν στο ναζιστικό καθεστώς επιχειρήσεις – όπως οι Krupp, Daimler Benz, Opel, BMW, IG Forben, AEG– που έσπευδαν να επωφεληθούν από τα σχέδιά του.⁶⁴

Η ναζιστική τεχνοκρατία, εντούτοις, δεν αποσκοπούσε μόνο σε μια πολιτική, αλλά και σε μια ανθρωπολογική επανάσταση. Έτσι, ο σχεδιασμός και η χρήση της τεχνολογίας συμπλέκονταν με ιστορικοβιολογικά μεγέθη. Η βιοπολιτική φύση της ναζιστικής τεχνοκρατίας συνοψιζόταν στην πεποίθηση ότι η παγανιστική εν πολλοίς λατρεία της «δύναμης της ζωής» έπρεπε να αποτελέσει το θεμέλιο της επιστήμης, της τεχνολογίας και της νεωτερικότητας εν γένει. Ο λαός (Völk) ειδώθηκε ως ζωντανός οργανισμός που έπρεπε να καθαριστεί από τα παράσιτα και σε αυτό τον στόχο αφιερώθηκε πλήθος επιστημόνων και τεχνολόγων. Ο Ναζισμός ασκούσε ακαταμάχητη γοητεία σε πολλούς από τους εργαζόμενους στις φυσικές επιστήμες και στα ποικίλα πεδία τα σχετικά με την τεχνολογία, διότι λειτουργούσε ως αφορμή για τη γένεση μιας νέας, πνευματικά και βιταλιστικά θεμελιωμένης τεχνοκρατίας, τους παρείχε διέξοδο στην κρίση νοήματος, αλλά και πραγματιστικούς λόγους υποστήριξης: τα σχέδιά του για τη Νέα Γερμανία διάνοιγαν ένα ορίζοντα μειζόνων καινοτομικών σχεδίων στα πεδία του πολεοδομικού σχεδιασμού, της «κοινωνικής μηχανικής», της βιομηχανικής παραγωγής και της τεχνολογικής καινοτομίας. Αυτά θα αναλαμβάνονταν από τον δημόσιο όσο και τον ιδιωτικό τομέα, οι οποίοι θα επιχορηγούνταν από το Γ' Ράιχ κατά την εν εξελίξει διαδικασία ανοικοδόμησης της Γερμανίας.⁶⁵

Ο δεύτερος τρόπος εκδήλωσης της βιοπολιτικής φύσης του Ναζισμού εκφράστηκε με την αδηφάγο βούληση του καθεστώτος να «καταβροχθίσει» κάθε ελεύθερο χώρο. Το Γερμανικό Εργατικό Μέτωπο (DAF), το οποίο από κοινού με τις δύο αδελφές οργανώσεις *Ισχύς δια της Χαράς* (Kraft durch Freude) και *Γραφείο για την Ομορφιά της Εργασίας* (Amt für Schönheit der Arbeit), εργαζόταν προκειμένου να εφαρμόσει τις αρχές του κοινωνικού μοντερνισμού και να βελτιώσει τις τύχες των καθημερινών Αρείων σε ελεύθερο χρόνο κι εργασία. Ο ηγέτης του Robert Ley επιζητούσε να πραγματοποιήσει στο όνομα αυτών των «καθημερινών ανθρώπων» ένα τείλορικό ουτοπικό όραμα: Η μέγιστη παραγωγική αποτελεσματικότητα θα επιτυγχανόταν από μια φυλετικά καθαρή εργατική δύναμη, η οποία απολαμβάνει υγιεινές συνθήκες εργασίας, αγορά εργασίας που προσφέρει ίσες ευκαιρίες και εργασιακά δικαιώματα (στους άνδρες εννοείται), κανονική εκπαίδευση και συνεχή επανεκπαίδευση,

⁶⁴ R. Griffin, *Modernism and Fascism*, σσ. 255-256, 293-295, 324-326.

⁶⁵ Ο. π., σσ. 253-255, 308-324.

ένα εκτεταμένο σύστημα πρόνοιας και επιδομάτων, όπως και ένα περιεκτικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, στέγασης και πρόσβαση σε ιατρική φροντίδα που συνδύαζε προληπτική, εναλλακτική και υψηλής τεχνολογίας ιατρική. Έτσι, ενώ οι σκλάβοι οδηγούνταν στην εξόντωσή τους και τους ανώνυμους μαζικούς θανάτους τους, οι «Άρειοι» ομόφυλοί τους θα στεγάζονταν σε νέες οικίες καταπράσινων προαστίων, σχεδιασμένες για να ενθαρρύνουν τις ηχηρές αρχές της κοινωνικής και οικολογικής υγείας. Από αυτή την άποψη, η ανάμειξη μυθικών-επιστημονικών στοιχείων, αρχαϊσμού-τεχνικισμού και βιοπολιτικής-τεχνοκρατίας βρίσκονται στα θεμέλια των ναζιστικών εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Στην υποτιθέμενη κατηγορία περί αναθεωρητισμού, καθώς ο Ναζισμός αναφέρεται ως εκσυγχρονιστικό κίνημα, ο Griffin απαντά πως η συμμαχία της ναζιστικής γενοκτονίας με τις δυνάμεις του εκσυγχρονισμού, όπως δείχνει η προσέγγισή του, ήταν εγγεγραμμένη στις ίδιες τις αρχές της ναζιστικής επανάστασης.⁶⁶

⁶⁶ Ο. π., σσ. 267, 327-333.